

III./IX. Yüzyıl Sûfileri'nin Azîz Mahmud Hüdâyî'ye Tesirleri

D R . S A L İ H Ç İ F T

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı

Tasavvufî düşüncenin sistemleşmesine önderlik eden mutasavvıfların çoğu III./IX. asırda yaşamışlardır. Onların geliştirdikleri fikirler ve kaleme aldıkları eserler sayesinde tasavvuf basit bir zühd hareketi olmaktan çıkıp temel dinî disiplinler arasındaki yerini almıştır. Söz konusu dönemin hemen sonrasında yaşamış olan Hucvirî'nin *Keşfu'l-mahcûb* isimli meşhur eserinde hakkında bilgi verdiği tasavvufî fırkaların bu asırda ortaya çıkmış olmaları bu iddianın en açık göstergesi durumundadır. Bu fırkaların oluşumuna öncülük eden şahısların çoğu aynı zamanda bahsedilen yüzyılın en önemli mutasavvıflarıdır.¹ Aralarında Hâris Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Tûrâb Nahşebî (ö. 245/859), Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/871), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Hakîm Tirmizî (ö. 320/932), Ebû'l- Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) gibi isimlerin yer aldığı bu mütefekkir mutasavvıflar kendilerinden sonraki sûfiler üzerinde de ciddi etkiler bırakmışlardır. Bu dönemde yaşamış olan mutasavvıfları ve onların çeşitli meselelere dair geliştirdikleri fikirleri bilmeden tasavvufun sonraki evrelerini hakkıyla anlamak mümkün değildir. Öyle ki, teorik tasavvufun zirve şahsiyetleri arasında yer alan Gazzâlî'yi tam olarak tanıyabilmek için Muhâsibî'yi² bilmek, İbn Arabî'nin fikirlerinin doğru tahlilini yapabilmek için de Hakîm Tirmizî ve tasavvufî görüşlerinden haberdar olmak gerekir.³

Osmanlı'nın şaşaalı döneminde yaşamış olan Azîz Mahmud Hüdâyî de kendisinden önce ve sonraki nice sûfi gibi belli konulardaki görüşlerini ortaya koyarken sıklıkla III./IX. asır mutasavvıflarına müracaat etmiştir. O, yukarıda sayılan

Aziz Mahmud Hüdâyî Câmii bahçesinden bir kesit

isimlerin yanında başka birçok sûfinin sözlerini ya da menkıbelerini, bazen eser ismi de zikretmek suretiyle görüşlerine dayanak olarak kullanmıştır. Hüdâyî'nin başvurduğu sûfilerden biri de Hakîm Tirmizî ve onun hadisleri esas alarak tasavvufî görüşlerini ortaya koyduğu *Nevâdiru'l-usûl* adlı eseridir.

Hüdâyî'nin fikirlerine müracaat ettiği sufilerin kimliği ve öne çıkan tasavvufî meselelere geçmeden evvel bahsi geçen asrın tasavvuf tarihi açısından dikkate değer yönlerine kısaca temas etmek gerekir.

III./IX. Yüzyıl Tasavvufunun Genel Özellikleri

Aynı zamanda zühdden tasavvufa geçiş dönemi olarak da nitelendirilen bu dönemin başlıca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- a) Bu zaman dilimi diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da sistemleşme dönemini olarak kabul edilmektedir.⁴
- b) Tartışmalı olmakla birlikte, dış kaynaklı fikirlerin tasavvufa yoğun şekilde girişi bu döneme rastlamaktadır. Bu fikirler arasında bir anlamda Yahudi mitolojisi de denilebilecek olan ve teknik olarak İsrâiliyat tabir edilen rivâyetler önemli bir yer tutmaktadır. Bu durumun müşahhas örnekleri olarak Tüsterî ve Tirmizî'nin eserleri zikredilebilir.⁵
- c) Kur'ân'daki belli âyetler ve hadislerin teville dayalı tasavvufî yorumları ilk olarak bu asırda yaşamış olan mutasavvıflarca yapılmıştır.⁶
- d) Bütün bu söylenenlerin de yönlendirmesiyle tasavvuf, söz konusu asırda pratik uygulamaların yanında teorik yönü ön plana çıkmaya başlayan bir görünüm

arz eder olmuştur. Bir başka deyişle bu dönem tasavvufun felsefîleşmeye başladığı zaman dilimidir.

e) Mutasavvıfların kaleme aldıkları eserlerle birlikte tasavvufun kendine özgü terminolojisinin gelişip yerleşmeye başlaması III./IX. yüzyılda olmuştur.⁷

f) Özellikle melâmet, velâyet, marifet, mahabbet, tevhid ve bunlarla bağlantılı tasavvufî meseleler yine bu dönem mutasavvıfları tarafından ayrıntılı şekilde işlenmeye başlamıştır.

Hüdâyî'nin Kaynağı Olarak III./IX. Yüzyıl Sûfileri

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin kendilerinden istifade ettiğini belirttiğimiz mutasavvıfların kimliği ve yararlandığı konuların ayrıntısına geçmeden onun söz konusu bilgilere hangi yolla ulaştığı sorusuna cevap aramak gerekir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Hüdâyî Bursa ve İstanbul ve Mısır gibi Osmanlı'nın önemli ilim merkezlerinde yaşamıştır. Malum olduğu üzere buralarda asırlar öncesine ait eserlerin muhafaza edildiği tekke ve cami kütüphaneleri mevcuttu. Dolayısıyla canlı bir tasavvuf kültürünün bulunduğu bir çağda ve coğrafyada yaşayan ve döneminin şartlarına göre iyi eğitim almış olan Hüdâyî'nin tasavvufun temel kaynaklarına ulaşması hiç de zor olmasa gerektir. Onun bu şekilde gerek ilk döneme ait eserlere ve gerekse daha sonra yazılmış olanlara vakıf olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Kendi ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Hüdâyî III./IX. yüzyılda yaşayan müellif sûfilerden bazılarının eserlerini görmüş ve okumuştur. Ancak bunlara doğrudan mı yoksa nakiller vasıtasıyla mı muttali olduğu hususu açık değildir. Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz onun özellikle *Câmiu'l-fezâil ve Kâmiu'r-rezâil* adlı risalesinde Gazzalî'nin *İhyâ'sını* esas aldığını, bunun yanında Sühreverdî'nin *Avâri-fu'l-meârif*'i ile Ebû Tâlib Mekki'nin *Kütü'l-kulûb*'undan da nakillerde bulunduğunu söylemektedir.⁸ Genel olarak eserlerinin muhtevasına bakıldığında burada sayılan kitapların sadece *Câmiu'l-fezâil* için değil onun hemen bütün çalışmaları için temel müracaat kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hüdâyî her ne kadar III./IX. yüzyıl mutasavvıflarına ait bazı çalışmalara ulaşmışsa da, onun söz konusu dönemi tanımasında adı geçen müelliflerin önemli rol üstlendikleri kesindir.

Kendisinden önce yaşamış olan sûfilerin çeşitli konulardaki sözlerine eserlerinde yer veren Azîz Mahmud Hüdâyî'nin görüşlerine müracaat ettiği III./IX. yüzyıl sûfileri arasında Cüneyd-i Bağdadî, Zünnûn Mısırî (ö. 245/859), Ebu'l-Hüseyn Nûrî, Ebû Süleyman Dârânî (ö. 215/830), Bâyezid Bistâmî (ö. 262/875), Hâkîm Tirmizî, Ebû Tûrab Nahşebî, Hallac, Ebû Said el-Harrâz (ö. 277/890) ve Ebû Bekir el-Verrâk (ö. 320/932) gibi isimler bulunmaktadır. Bu dönem mutasavvıflarının başlıca gündemini oluşturan velâyet, marifet, mahabbet, melâmet, tevhid, tevekkül ve bunlarla bağlantılı diğer hususlarda adı geçen sûfîler Hüdâyî'nin esas kaynağı durumundadırlar.

Hüdâyî'nin en sık müracaat ettiği sufilerin başında Cüneyd-i Bağdâdî gelmektedir. Özellikle Tevhid, zikir, marifet, nefis ve nefsin afetleri gibi meselelerde Cüneyd'in sözleri Hüdâyî'nin fikirlerine dayanak oluşturmuştur.⁹ Onun ılımlı tasavvuf anlayışının Hüdâyî'nin bu tercihinde önemli payı olduğu muhakkaktır. Zira her ne kadar İbn Arabî'nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûd anlayışına bağlı bir sûfi olsa da Hüdâyî¹⁰ genel olarak aşırılıklara iltifat etmeyen, tartışmalara açık konulardan uzak durmayı tercih eden bir görünüm arz etmektedir.

Daha sonra başta Zünnûn Mısırî¹¹ ve Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî¹² özellikle marifet konusunda ona kaynaklık ederken, müstakil bir risale de kaleme aldığı mahabet meselesinde Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ve Yahya b. Muâz er-Râzî¹³ öncelikle başvurduğu isimler olmuşlardır.¹⁴ Tasavvuf tarihinde eylemleri ve fikirleriyle yaşadıkları günden beri tartışılmış olan Bâyezid Bistamî ve Hallac da Hüdâyî'nin istifade ettiği mutasavvıflar arasında yerlerini almışlardır.¹⁵ Bununla birlikte onun Bistamî'den yararlandığı oranda Hallac'dan etkilendiği söylenemez.

Eserlerinde alıntı yaptığı şahısların isimlerini zikretmekle birlikte bu rivâyetlerin nereden alındığı hususuna pek fazla değinmeyen Hüdâyî'nin bu tavrının istisnalarından biri Hakîm Tirmizî'dir. O bazen eser ismi de vermek suretiyle Tirmizî'den iktibaslar yapmıştır. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin, Tirmizî'ye ait olan *Nevâdiru'l-usûl* adlı eseri okuduğu *Hulâsâtü'l-ahbâr*'daki bir ifadesinden¹⁶ ve diğer risalelerine buradan yaptığı alıntılardan anlaşılmaktadır. Ayrıca kaynak belirtmeden gerçekleştirdiği iktibaslardan bir kısmında da Hakîm Tirmizî'nin bu eserindeki yorumlarına rastlamak mümkün olmaktadır.

Sahanın erbabının malumu olduğu üzere *Nevâdiru'l-usûl* belli hadislerin tasavvufi yorumlarına tahsis edilmiş bir eserdir. İlk olarak XIX. yüzyılda İstanbul'da basılan bu kitabın¹⁷ yazıldığı günden itibaren çeşitli çevrelere mensup âlimlerin eleştirilerine maruz kaldığı bilinmektedir. *Nevâdir*'i tenkid edenlerin en fazla üzerinde durdukları husus burada çok sayıda uydurma hadis ve asılsız rivâyetlerin bulunuyor olmasıdır. Gerçekten de Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652) gibi özellikle İsrâiliyyata dair rivâyetleriyle tanınan kişilere ait nakiller bu eserde yoğun olarak kullanılmıştır.¹⁸ Hüdâyî'nin eserlerinde de bu şahıslara ait rivâyetlerin yer aldığını belirtmek gerekir.¹⁹ Ancak o bunları nereden aktardığı hususuna çoğu zaman değinmemektedir. Bununla birlikte özellikle *Hulâsâtü'l-ahbâr*'da âlem oluşumu, Hz. Adem ve Hz. Muhammed'in yaratılışlarına dair naklettiklerinin bir kısmında isim vermeden *Nevâdir*'i kullandığı anlaşılmaktadır. Hüdâyî, söz konusu nakillerde Tirmizî'den değil de farklı bir kaynaktan faydalanmışsa bile bu durum en azından her ikisinin de benzer rivâyetleri benimseyip görüşlerinin dayanakları olarak sunmaları noktasında yaklaşımlarının yakınlığını göstermektedir.²⁰

Bu noktada Hüdâyî'nin *Habbetü'l-mahabbe* adlı risalesin'de yer alan Tirmizî'ye ait bir yorumdan hareket ederek konuyu biraz daha açmak da fayda vardır. Hüdâyî eserinin ehl-i beyt sevgisinden bahsettiği bölümünde "Kale eş-Şeyh Ebû Abdullah" diye başlayarak Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-usûl*'de ortaya koymuş olduğu ehl-i beyt görüşünü tabir caizse virgülüne dahi dokunmadan şu şekilde aktarmaktadır:²¹

“Ehl-i beyt Hz. Peygamber’in yolunu takip edenlerdir. Onlara sıddîkûn denir. Arz ehlinden çirkin görülen şeyler ve insanlar üzerinden belâ onların sayesinde kaldırılır. Onların yüzü suyu hürmetine yağmur yağdırıldığı gibi yine onlar vesileyle rızık ihsan olunur. Cenâb-ı Hak yerlerine geçecek birini halk etmeden onları öldürmez. Onlar peygamberlerin halifeleridir.”²²

Bu cümleleri ilginç kılan nokta Tirmizî’nin ehl-i beyt tanımının ve kapsamının klasik tanımlardan farklı oluşudur. Ona göre ehl-i beyt yalnızca Hz. Peygamber’e soy yakınlığı olan belli kişileri kapsayan bir tabir değildir. Bir başka deyişle ehl-i beyt Peygamber’in soyundan gelenleri değil onun yolundan gidenleri ifade etmektedir. Bunlar da sıddîklar ya da evliyaullahın seçkinleri dediği kişilerdir. Tirmizî daha sonra bahsettiği bu zümrenin özellikleri hakkında bilgi vererek sözlerine devam etmektedir. Aslında onun evliyaullahın seçkinlerinin özellikleri olarak sıraladığı söz konusu hususlar Şia’nın o dönemde masum imama atfettiği özelliklerle birebir örtüşmektedir.²³ Burada sorulması gereken soru şudur: Acaba Hüdâyî Tirmizî’nin, hakiki mânada ehl-i beyt dediği evliyâyâ yüklediği özelliklerin Şia kaynaklı olduğunu biliyor muydu? Bu soruya, mutemelen bilmiyordu, şeklinde cevap verilebilir. Zira Tirmizî sonrasında tasavvuf çevreleri kaynağı sorununa pek değinmeden bahis konusu olan hususiyetleri benimsemiş ve kendilerine mal etmişlerdir. Diğer taraftan Hüdâyî, Tirmizî’ye ait olan bu görüşü aktarmak ve dolayısıyla onaylamak suretiyle bir anlamda evliyâullaha mahabbet duymak gerektiğine de işaret etmiş olmaktadır.

Azîz Mahmud Hüdâyî, İbn Arabî’nin öncülerinden kabul edilen Hakîm Tirmizî’nin mutasavvıflar arasında tartışılan görüşlerine her nedense temas etmemektedir. Bu husus bilhassa önemlidir. Zira Tirmizî tasavvuf tarihi açısından önem arz eden fikirlerini velâyet ve nübüvvet gibi konularda ortaya koymuştur. *Nevâdiru’l-usûl*’ü okumuş olan Azîz Mahmud Hüdâyî’nin, onun velâyet ve nübüvvet dair görüşleriyle, İbn Arabî’nin, Hakîm Tirmizî’yi takip ederek söz konusu meseleler üzerine geliştirdiği fikirleri bilmemesi imkansızdır. O halde Hüdâyî’nin bu husustaki çekimser tavrı onun müteşerri bir mutasavvıf oluşu ve biraz da yöneticilere yakınlığının gerektirdiği temkinli duruşuyla ancak izah edilebilir.²⁴

Son cümle olarak, Hüdâyî’nin III./IX. yüzyılda yaşamış olan sûfilerden yaptığı nakillerde tahlil ya da tenkide pek fazla yer vermediğini vurgulamak gerekir. Belli bir konuda aktardığı görüşler arasında genellikle tercihini belirtmeyen Hüdâyî’nin oluşum dönemi mutasavvıflarının fikirlerinden yararlanma noktasında klasik bir nakilci durumunda olduğu da ayrıca ifade edilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdüssettâr es-Seyyid Mütevellî, *Edebü'z-zühhd fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire 1984,
Afifî, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf: İslam'da Manevî Devrim* (trc. İbrahim Kaçar-Murat Sülün), İstanbul 1996,
Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998,
Azîz Mahmud Hüdâyî, *Nesâyih ve Mevâiz* (haz. Safi Arpaguş, *Sohbetler*), İstanbul 1995,
Câmiu'r-rezâil ve kâmiu'r-rezâil (trc. H. Kâmil Yılmaz, *İlim Amel Seyr u Sülûk* içinde) İstanbul 1988,
Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât (trc. H. Kâmil Yılmaz, *İlim Amel Seyr u Sülûk* içinde) İstanbul 1988,
Hulâsâtü'l-ahbâr (trc. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, *Alemin Yarattılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru*), İstanbul 1997,
Habbetü'l-mahabbe (nşr. Saîd Abdülfettah), Kahire 2001,
Dîvân-ı İlahiyât (haz. Mustafa Tatcı-Musa Yıldız), İstanbul 2005,
Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu* (trc. İbrahim Akbaba) İstanbul 2000,
Hucvirî, Ali b. Osman Cüllabî, *Keşfu'l-mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*), İstanbul 1982,
Kara, Mustafa, "İstilahâtü's-sûfiyye", *DİA*, XIX, s. 210.
Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa 2001,
Öztürk, Mustafa, *Aşırı Yorum*, Ankara 2003,
Radtke, Bernd, "A Forerunner of Ibn al-Arabî: Hakim Tirmidhi on Sainthood", *Journal of the Muhyiddin Ibn al-Arabi Society*, VIII (1990), s. 42-49,
Smith, Margaret, "Gazzâlî'nin Öncüsü Muhasibî", (trc. Mesut Okumuş), *Tasavvuf*, sy. 9 (Temmuz-Aralık 2002), s. 417-426.
Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991,
Yılmaz, H. Kâmil, "Giriş", *İlim-Amel, Seyr u Sülûk*, İstanbul 1988,
Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 1994, s. 119.
"Azîz Mahmud Hüdâyî", *DİA*, IV, s. 339.

DİPNOTLAR

- ¹ Bu firkalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hucvirî, Ali b. Osman Cüllabî, *Keşfu'l-mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ, *Hakikat Bilgisi*), İstanbul 1982, s. 283-394.
- ² Muhasibî'nin Gazzâlî'ye tesiri hakkında bk. Smith, Margaret, "Gazzâlî'nin Öncüsü Muhasibî", (trc. Mesut Okumuş), *Tasavvuf*, sy. 9 (Temmuz-Aralık 2002), s. 417-426.
- ³ Hakîm Tirmizî ve İbn Arabî bağlantısı hakkında bk., Radtke, Bernd, "A Forerunner of Ibn al-Arabî: Hakim Tirmidhi on Sainthood", *Journal of the Muhyiddin Ibn al-Arabi Society*, VIII (1990), s. 42-49.
- ⁴ Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu* (trc. İbrahim Akbaba) İstanbul 2000, s. 227.
- ⁵ Aslında daha önceki dönemlerde de söz konusu rivâyetlerin sufiler tarafından kullanıldığı bilinmekle beraber esas yoğunlaşma III./IX. asırda olmuştur, ayrıntılı bilgi için bk. Abdüssettâr es-Seyyid Mütevellî, *Edebü'z-zühhd fi'l-asri'l-Abbâsî*, Kahire 1984, s. 290.
- ⁶ Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul 1998, s. 63-64.
- ⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 6; Mustafa Kara, "İstilahâtü's-sûfiyye", *DİA*, XIX, 210.
- ⁸ H. Kâmil Yılmaz, "Giriş", *İlim-Amel, Seyr u Sülûk*, İstanbul 1988, s. 8-9.
- ⁹ Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 123, 142; *Câmiu'l-fezâil*, 21, 122, 164; *Miftâhu's-salât ve mirkâtü'n-necât* (trc. H. Kâmil Yılmaz, *İlim Amel Seyr u Sülûk*) İstanbul 1988, s. 183; *Nesâyih ve Mevâiz* (haz. Safi Arpaguş, *Sohbetler*), İstanbul 1995, s. 41, 164, 192, 258, 321; *Habbetü'l-mahabbe*, s. 58, 66.
- ¹⁰ H. Kâmil Yılmaz, "Azîz Mahmud Hüdâyî", *DİA*, IV, s. 339. Müellif burada Hüdâyî'nin vahdet-i vücûdu Yunus Emre kadar derin bir şekilde işlediğini söylemenin güç olduğunu ifade etmektedir.
- ¹¹ Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 123; *Câmiu'l-fezâil*, s. 171, 172. Zünnûn'un tasavvuf tarihi açısından dikkate değer yönlerinden biri de marifet konusunda ilmî ve sistematik bir temele dayalı olarak konuşan ilk sûfi olmasıdır. Ona göre tasavvufun nihâi gayesi marifetullahtır, bk. Afifî, Ebu'l-Ala, *Tasavvuf: İslam'da Manevî Devrim* (trc. İbrahim Kaçar-Murat Sülün), İstanbul 1996, s. 111.
- ¹² Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 125; *Câmiu'l-fezâil*, s. 170.
- ¹³ Yahya b. Muâz, Rabia'dan sonra Allah sevgisi konusunda Maruf Kerhî gibi açıkça söz söyleyenlerin ilklerindedir. Onun mahabbet anlayışı huşû ve Allah'a teslimiyet gibi faziletlere dayanmaktadır, bk. H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, s. 119.
- ¹⁴ Mesela bk. *Habbetü'l-mahabbe*, s. 51, 66, 67, 84.
- ¹⁵ Bistamî için bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 18; *Nesâyih ve Mevâiz*, s. 38, 45, 109, 165, 212; *Câmiu'l-fezâil*, s. 149. Hallac'dan yapılan bir alıntı için bk. *Nesâyih ve Mevâiz*, s. 37.
- ¹⁶ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Hulâsâtü'l-ahbâr* (trc. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, *Alemin Yarattığı ve Hz. Muhammed'in Zuhuru*), İstanbul 1997, s. 32.
- ¹⁷ Bu eser ilk olarak Mustafa b. İsmail ed-Dımeşkî'nin *Mürkâtü'l-vüsûl li Nevâdirü'l-usûl* adlı hâşiyesiyle birlikte İstanbul'da 1293 yılında basılmıştır.
- ¹⁸ Mesela bk. I, 92, 166, 350, 396, 410, 414; II, 63, 143, 256, 279, 280, 288, 297, 336.
- ¹⁹ Mesela bk. *Hulâsâtü'l-ahbâr*, s. 16, 22, 27; *Câmiu'l-fezâil*, s. 120; *Miftâhu's-salât*, s. 203.
- ²⁰ Sûfilerin özellikle hakikat-ı Muhammediyye meselesindeki görüşlerini temellendirmek için kullandıkları rivâyetlerin pek çoğunu Hüdâyî de kullanmış ve bunlara zaman zaman şiirlerinde de yer vermiştir. Bunlardan birinde şöyle demektedir: "Nebî idin dahî âdem dururken mâ' vü tîn içre *İmâm-ı enbiyâ olsan revâdır yâ Resûlallah*", bk. *Divân-ı İlâhiyât* (haz. Mustafa Tatçı-Musa Yıldız), İstanbul 2005, s. 73.
- ²¹ Azîz Mahmud Hüdâyî, *Habbetü'l-mahabbe* (nşr. Saîd Abdülfettah), Kahire 2001, s. 107-108.
- ²² *Nevâdirü'l-usûl*, II, s. 103. Tirmizî *Hatmu'l-evliyâ*'da ehl-i beytin Allah'ın seçkin kıldığı kırk kişi olduğunu söylemektedir.
- ²³ Şia'nın masum imamla ilgili görüşleri için bk. Mustafa Öztürk, *Aşırı Yorum*, Ankara 2003.
- ²⁴ Bk. Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 2001, s. 301.